

I.M. Дрига

КАРАМАНЛІЙСЬКИЙ ТЕКСТ ІЗ БУХАРЕСТА 1768 р.: ДО ІСТОРІЇ ТЮРКСЬКИХ МОВ ПРИЧОРНОМОР'Я

МЕТОЮ цієї статті є з'ясування особливостей турецької літературно-писемної мови, вживаної у транскрипційних грекописемних (караманлійських) виданнях Угоро-Валахії, зокрема Бухареста, встановлення зв'язку їхніх авторів та видавців із видавничими центрами Анатолії та Причорномор'я, а також порівняння їх з іншими локальними редакціями караманлійської літератури.

Вперше опублікований Константином С. Джуреску та люб'язно надісланий нам проф. Харуном Гюнґором текст караманлійського турецького підручника віри християнської для тих, хто не розуміє румейську мову місцевого тюркофонного населення (*Préface de l'ouvrage Ταλη'μ μεσιχη', Bucarest, 1768 // Livres Turcs imprimés a Bucarest, с. 279, 284–285*), публікується нами в транслітерації та українському перекладі, аналізуються мовні риси пам'ятки у порівнянні із сучасним його текстом.

Використано комплекс таких методів: описового при визначенні питомих для текстів типових та неповторних особливостей, порівняльно-історичного при зіставленні мовних рис пам'яток, а також інтерпретації тексту при прочитанні та перекладі джерел.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній вперше розглядається весь масив турецької караманлійської писемної спадщини в діахронічному вимірі, предметну філологічну увагу звернено на угоро-волоську редакцію караманлійських транскрипційних текстів, що її використано для аналізу з точки зору історії тюркських мов у порівнянні із хронологічно більш пізніми творами причорноморського походження.

Теоретичне значення статті полягає у поповненні інформації про історію писемно-літературної турецької мови XVIII століття на основі транскрипційного текстового матеріалу, якого для означеної мови збереглося традиційно дуже мало. Практичне ж значення полягає в тому, що його результати

становлять підґрунтя нашого комплексу знань про історію турецької писемно-літературної мови на території Південно-Східної та Східної Європи та на Балканах, а відтак їхнє застосування зробить можливими переклад, публікацію та вивчення неперекладених і неопублікованих караманлійських турецьких текстів причорноморського походження, що зберігаються нині в українських книгосховищах та проливають світло на історію тюркомовних народів, які мешкають в Україні.

Аналізуючи останні дослідження та публікації про бухарестську редакцію караманлідіки писемно-літературної турецької мови, насамперед слід зазначити, що таких текстів походженням із Бухаресту відкрито і каталогізовано дуже мало: якщо до XIX ст. ми маємо переважно венеціанські та західноєвропейські видання, то, починаючи з XIX ст., друкування відбувається здебільшого в Афінах або Константинополі – Стамбулі. Цим пояснюється майже унікальність кожного з текстів. Разом з тим ми не виключаємо наявності значної кількості рукописних джерел бухарестського та, ширше, румунсько-бессарабського походження, що наразі нам невідомі, проте ймовірно будуть віднайдені в майбутньому.

У найпершому каталозі караманлійських видань Салавілля – Д'Аледжіо під № 11 та 12 міститься інформація про два видання бухарестського походження. У праці, присвяченій друкованим у Бухаресті турецьким книгам 1701 та 1768 рр., Константин Джуреску акцентує увагу на внеску румунських вчених у турецько-румунські культурні та наукові відносини, зокрема це османські історії Димитра Кантеміра та подорожні нотатки, написані таким дипломатом, як, зокрема, Нікола Мілеску. Одну з досліджуваних ним книг, 1701 р., присвячену опису Єрусалима та Палестини, він називає першою турецькомовною друкованою книгою – грецьке «Проскінетаріон», або турецьке

«Кутлушеріф». Ця книга є принаймні на 30 років давнішою за словник Вакулу 1729 р. та опис османських військово-морських битв Кятіба Челебі, надрукований відомим Ібрагімом Мютеферрікою. Автором перекладу на турецьку є єпископ Серафим Пісідійський з Анталії. При відсутності копій цього тексту в Румунії автор не виключає можливості, що такі тексти можуть зберігатися в інших приватних книгосховищах Леванту – Туреччини, Сирії, Палестини, Лівану тощо.

Видання 1701 року передувало кільком пізнішим виданням, що свідчить про інтерес, який викликала книга. Дата та місце другого видання невідомі, третє було здійснене в Лейпцигу 1780 р., четверте – у Відні 1799 р. Бібліотека Румунської академії має два примірники 1780 р. та 5 копій 1799 р.

Видання 1780 р. містить портрет патріарха Аврамія та вітання читачам грецькою та турецькою мовами, причому грецький текст розташований на лівій, а турецький – на правій половині книжного розвороту. Початковий рядок: Okuyanlara, ilselam. Заклучний рядок: Keremiyilen, 'Amin. Назва звучить так: Kutlu şerif, azim mubarek Hristos Efendimizin mevlüt olup agiak bastığı g(y)ierin ziyaretnamesi. Para İoanni Gottlop Emmanouil Vreyitkopf en Leipsig tis Saksonias. 1780. – Похвала Гробу Господньому, як частина з Йоасафа Пелопоннеського, гегемона монастиря Св. Георгія в Бухаресті, – виключно грецькою. Книга містить опис Єрусалима та Палестини, так само грецькою на лівій та турецькою на правій частині розвороту (с. 11–70). Початковий рядок: Katous Kutluşerif... Останній рядок: ...ebedil epeyilevelinetecli, 'amin. Мала вечірня, грецькою та турецькою мовами (с. 71–84). Початок: küçük arodeirnos... Кінець: ...altında hıfz eyile beni.

Віденське видання 1799 р. демонструє такі відмінності від лейпцизького 1780 р.: похвала Гробу Господньому та мала вечірня відсутні, натомість укінці подано епістолу (послання у віршах) Паїсія, патріарха Константинопольського, датовану серпнем 1727 р. Назва свідчить, що книгу було надруковано у відповідності до наказу Антима, патріарха Єрусалимського, турботою та опікою «протосингела» Андрія. Цілком ймовірно, що третє видання «Проскінетарія» не завершено, оскільки турецькі переклади дублюють видання друге, а ті, у свою чергу, – видання перше. Бухарестське видання 1768 р. грець-

кою та турецькою грецькими літерами наслідує караманлійське видання 1701 р. Академічна румунська бібліотека має примірник цього тексту із с. 4 по 64, текст так само двома колонками – в лівій грецькою, у правій – турецькою мовою. За каталогом Салавілля – Д'Аледжіо це видання 1768 р. має номер 11, два примірники зберігаються відповідно у приватній бібліотеці Георга Арванітідеса в Афінах та бібліотеці НАН Румунії:

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ήμών ΠΙΣΤΕΩΣ... γιανι ΤΑΛΗΜ ΜΕΣΙΧΗ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ Μουουμήν ΙΜΑΝΗΜΙΖΗΝ 'Ικτιζαλή όλάν Κιταλερή Μπούρατα μεβξτούτ τουρ, онларі ки милімек іктехзатір, хеласлигһ ітхен хер Христіан, бє хούσουса Хотца όλανлєр, талһм єγλεγεлєр Σορμα тξεβαплев Χристіан Тξοτουκларива.

Назва турецькою: Talim-i Mesihî (gr. Didaskalia) ortodoksos mü'minî (i. – *І.Д.*)n imanımızın ihtiyacı (iktizalı. – *І.Д.*) olan kitapleri (kitaleri. – *І.Д.*) burada mevcuttur, onları ki bilmek iktizadır, helaslıgı (heraslıgı. – *І.Д.*) için her hıristiyan (Hrisian. – *І.Д.*). Ve hususa hoca olanler, talim eyleyeler, sorma cevabilen hıristi(y)an çocuklarına. Allah Tualleni(i)n nimeti ilen devletlü 'refaa(e)tlü ve şan azimettlü 'İoannu 'Aleksandru (la Legrand: Skarlato, s. 72) Gika Voevoda. Cümle 'İfvıax Gyerinı Buyuran kerametlü Bey efendimizin vaktında. Ve keremlü sahipliğinden (saarığinden. – *І.Д.*) kurunan Ortodoksos Milletin (millettin. – *І.Д.*) yeni basmahanesinde. Ve azizettlü Ungrovlahias Mitropolütun, faziletlü Grigorios'sun zamanında. Ve Konstantinos' (s)un oğlu alamettlü Georgiyos'tan Bükteşte basıldı 1768. Şimdi ilk evvel tefsir olunup, yaban romca dilinten türk lisanına, ve ziate bakılıp düze(i)tildi, ve iki dil lilen koyuldu, hristianların kifaetliğі için. Sumela panagyanın azim padişahlık monastirinin cemaetin ten olan Parthenios 'İeromonaxos Metaksopoulos¹'tan (транслітерація простежена з оригіналу за К. Джуреску з нашими виправленнями, поданими в дужках; с. 278–279). Український переклад: Доктрина християнства (катехізис. – *І.Д.*), тут наявні книжки, потрібні віруючим у нашій православної вірі. Їх слід знати кожному християнинові для спасіння. І щоб ті, хто є в цьому вчителями, наказували питаннями з відповідями дітям – християнам. За часів щедрами славного пана нашого, по милості Всевишнього Господа високоповажного, пишного та велеславного Іоанна Скарлати

Гіки Воєводи, що повеліває усім краєм Ефляку (Валахії, Волощини, Мунтенії. – *І.Д.*). І у новій друкарні православної спільноти, заснованій у його благородній власності. І за часів шановного митрополита угорволоського, високоповажного Григорія. І було надруковано (року) 1768, в Бухаресті, від сина Константина, великого вченого Георгія. А тепер уперше витлумачено, (перекладено) з іноземної мови грецької на турецьку, і вельми переглянуто, і виправлено, і подано обома мовами для спасіння християн. Від Парфенія Ієромонаха Метаксупулоса, (одного) з общини великого верховного монастиря Панагії Сумели.

На звороті турецької назви присутній герб Валахії, за яким іде молитва до Господа, шість віршів турецькою та автограф – посвята воєводи Волощини, побажання йому берегти довго власний престол «на радість християн та у славу віри магометанської». Текст розпочинає молитва «Ефендім Аллах, сімавіден назар ет...» за спасіння православних:

Efendim Allah Simaviden nazar et,
Mumin halkining niazini kabul et,
Kudret beylere keremingden ihsan et,
Bakil melyiüne karşı, ve yengitci et,
Şan-ı tahtlerini senelerden hibe et,
Ve divanında şahlığınge nayil et...
Pros ton 'Υψηλότατον Αύθέντην.
Sevin tovletlü keremzade efendim,
'Rabbden nimetlü ve şan-ı şohretlü Beğim,
'Allah 'azim-i şan Sizleri tayim ede,
Kavi, ve mukkem ho/ukmulen Tal(h)tinizde,
Hristianların oviünme ferahıçın.
Ve Din-i 'İslamin her tağım bolluğı için.

Український переклад:

Господи Боже, від лику свого (з неба)
зглянься на нас,
Віруючого свого народу мольбу прийми,
Сильним (силу) панам від милості
(величі) своєї подай / викажи / даруй,
Покажись / вийди проти підданого анафемі / проклятого (інакомовність до імені Іблиса) та зроби (нас) переможцями.
Чеснотні трони твої на довгії роки даруй,
І у твоєму дивані дай досягти царствія.
(грецьке речення)
Радій же, воцарствлений син Всевишнього,
наш повелителю,
Облагодіяний Господом та уславлений,
ушанований Пане,
Хай Господь відплатить вам, велеславному,

на вашому міцному, бездоганно
керованому престолі,
на безжурність і пику православних
та повноту слави віри мусульманської
(с. 279–280).

І продовження з іншої сторінки:
Sevin Mela dağ kabul eden 'Azim Eikonasını,
Biku(a)r Marianın kelam 'Allahın Validesünin,
'Ol 'Azizki tasfirlendi resoul Luka ellinden.
Ve Varnavas Sofronios Hristoforos su,
Geliinoullah Soultan kabul eyle niazlerüni,
Validesi gibi keremin ve 'Rahminlüğün.
Vermeyilen bize Semavi Padışahlüğün.
Радій, о гора Мела, що прийняла Її
преподобну ікону,
Непорочної Марії, Матері Господа,
Так прекрасно вона була зображена від
руки святого Луки
Та Варнави Софронія Христофора.
Рожденний від Діви Святий Владико,
прийми благаання,
Подібна матері Твоїй Твоя Божественність
та високородність.
Дай нам Своє Царствіє Небесне...

Мовні риси пам'ятки: на письмі розведено передачу літерами ó / о', é / ε', ή / η звуків відповідно переднього та заднього ряду (напр.: *μυλλεττην*, де Н – /i/). /D/ передано літерою τ або ж буквосполученням nt /d/, напр.: (τάγημ) *été*, *εφέντημ*, *ντιβανγγυτέ*. Буквосполучення Σσ вжито для передачі шиплячого *ç* (напр.: Σσάν, Σσαχλιγγέ), τζ на позначення /dz/ або ж Τζ – на позначення його глухого відповідника *ç* (напр.: γεγγιτζη, Φεράχιτζη, Πολλουγιτζη). Існує кілька відмінних позначень для передачі на письмі звука /b/ залежно від позиції – зокрема, це β, π та μπ (напр.: *καουβ*, *μπεϊλερε*). Передньоязикові губні звуки з /й/ вимагають для передачі караманлідікою сполучення *τρυοx*, а після приголосного – і чотирих літер, напр.: *γιου – уй* (Μελγιουνέ). Нарешті, аби відрізнити носовий характер, а ймовірно й уподібнення внаслідок регресивної асиміляції звукосполучення /ng/, вжито буквосполучення Γγ (напр.: γεγγιτζη, Σσαχλιγγυέ), причому ця риса є настільки розповсюдженою в караманлійських текстах, що виникає потреба вважати її не просто однією з ознак місцевої говірки, а сформованим під впливом місцевої говірки правилом передачі на письмі звукосполучення, закріпленого у вимові як нормативне (напр.: *αγγναμαγίλεν – anğnatamağilen*). Разом з тим вузький губ-

ний характер афіксів останнього тексту молитви, на відміну від негубних афіксів попередньої молитви, свідчить про фіксацію більш старої літературно-писемної норми XVII століття або ж все-таки про передачу рис розмовної турецької мови на письмі. У синтаксисі звертає на себе увагу сполучникове підрядне причини, яке вводить сполучник *çünkü* – «тому що» у значенні «оскільки», як відображення розмовної норми, напр.: *çünkü 'Romça Dilinden anghamatağılen* – оскільки ви не розумієте грецької мови. Сполучник вживається в парі з *onun için* – (ось) тому.

У передмові, турецький переклад котрої відсутній, ієромонах Парфеній Метаксопулос з монастиря Сумела², звертаючись до усіх православних християн, зокрема, каже: «...Протягом тривалого часу я прагнув висловити мою палку душевну приязнь до моїх співвітчизників, що мешкають в Анатолії, проте не мав змоги здійснити цього церковним шляхом. Однак нині є нагода завдяки щедрості воєводи Олександра Скарлата Гіки, що „заснував православну друкарню”. Цю друкарню було доправлено з Європи вченим Георгієм, сином Константина, великими зусиллями та значним коштом з метою надрукувати різні необхідні книги для православних». Парфеній зазначає, що «облишив усі справи, аби стати друкарем, щоб допомагати моїм братам, якщо лише зумію. Бачачи, що ви не розумієте грецької мови і відповідно не можете зрозуміти релігійних настанов, я вирішив перекласти „Православну Дидаскалію”, що є християнським катехізисом, і надрукувати обома мовами. Перепрошую за мої помилки перекладу, адже не помилятися властиво лише Господу». У тій же передмові Парфеній інформує читача, що у кінці видання він додав трохи відомостей про монастир Сумела, які були у нього в розпорядженні (див. додаток 1).

Праця 1768 р. складається з трьох частин: початок на 42 сторінках, православний катехізис; за ним іде православний календар постів (с. 42–44); третя частина складається з «прекрасного оповідання» про «монарший та патріарший монастир Святої Діви, Сумелу» (с. 45–64).

У березні того ж року в Бухаресті було виявлено (академічна бібліотека Румунії) інший турецький текст, а саме переклад цією мовою заключної грецької епістоли Паї-

сія, патріарха Константинопольського, датованої серпнем 1727 р., стосовно матеріальної допомоги, якої потребував Єрусалимський патріархат. Турецький переклад не складає окремої книжки, його додано у кінці грецького тексту «Трактату про вищість святого града Єрусалима», укладеного Хрисантієм, патріархом Єрусалимським. Попри турецький караманлійський переклад (с. 93–102), текст книги включає також і румунський (с. 131–145) та слов'янський переклади (с. 117–130). У тексті є іменник Константинопольських патріархів, а також заключний катехізис. Існує ймовірність, що перекладачем фінальної епістоли є Парфеній Метаксопулос, оскільки він у 1768 р. повідомляє у передмові до православного катехізису, що має намір перекладати та друкувати інші православні тексти.

Усі чотири караманлійські тексти, надруковані для потреб тюркофонного православного населення, не виводять нас, втім, на деталі про споживачів текстів: з передмови Парфентія відомо лише, що мешкали вони в Анатолії. Таким чином, не може йтися про гагаузів, адже вони походять від давніх узів – печенігів – і православ'я, розповсюдженого на півдні Добруджі.

К. Джуреску наводить численні приклади того, як тісно були пов'язані родинними зв'язками із християнством османські та селяджуцькі повелителі в Анатолії (Алаеддін, Кейхюсрев I, Ертугрул, Осман, Орхан), що і призвело до певної конфесійної інтерференції, міжрелігійного синкретизму, симбіозу між мусульманством та християнством в Анатолії: паломництво християн до мечетей та пілігримство мусульман до ікон із сподіванням чуда та зцілення від хвороб, культ текке в Кападокії тощо. Численне православне населення Причорномор'я, насамперед під Трабзоном, центральним місцем прощі та зцілення мало саме монастир Святої Діви Сумели, і в 1840 р. європейцям доводилося спостерігати в цьому монастирі мусульманок, що прибули молитися до святої Діви Марії (пор. поклоніння мусульман сучасній усипальниці Діви Марії під Ефесом). Прикладом такого синкретизму може бути і побажання Парфенія із Сумели воєводі Волоському утримувати свій престол на радість християнам і во славу мусульман.

Показово, що у тому ж 1840 р. під час досліджень бібліотеки монастиря Сумела

було виявлено, очевидно, той же текст Дидаскалії видання 1768 р. (опис Фоллмерайєра за форматом і змістом книги збігається). Таким чином, текст 1768 р. – не єдине свідчення зв'язку Волощини та Сумели, адже монастир, вмістилище чудотворної ікони, не раз приймав грошові пожертви від волоських воєвод. Так само не є чимось екстраординарним публікація турецького православного тексту 1701 року в Бухаресті. Валахія на той час стає найбільшим осередком культури – вона постачає православну літературу для усього християнського Сходу; достатньо згадати, що під час панування одного лише Константина Бранкована (1688–1714 рр.) на території Волощини існувало п'ять друкарень – у Бухаресті, Тирговішті – давній резиденції воєвод, Бузиу, Римнікул – Вилчі – двох осередках волоських єпископатів, а також у Снагівському монастирі. Всі вони друкували книги румунською, церковнослов'янською, грецькою, арабською та турецькою мовами, а кур'єри та власники друкарень Тифліса в Грузії та Алеппо в Сирії мали можливість оцінити можливості румунської графіки тієї доби. Тож можна зробити висновок, що мистецтво Волощини, котре на початку XVIII ст. явилось в усій красі у книзі 1701 р., було наслідком його бурхливого розвитку від 1508 р.

На жаль, ми не маємо доступу до рукописного варіанта, що унеможливило зауваження щодо використаної редакції абетки та орфографії пам'ятки, проте досліджуємо мовний стан 2-ї половини XVIII ст., використання бухарестської редакції писемнолітературної турецької мови.

Разом з тим ми маємо змогу порівняти цю мовну редакцію з рисами пам'ятки «*E'GXEİRİ'DİON Xrysa'nt'ou Patriarhoy I'erosolymon. ...Aleksandoy Skarla'toy Giga Voyvoda. Makariatoy kai Sofotatoy Kirioy E'frai'm Partia'rhou I'erosoly'mon eu Buha-restio... Kara Mina Martion. 1768*» (збірка грецькою, караманлійською та російською з першою сторінкою грецькою) з нашої колекції караманлійських пам'яток афінських книгосховищ (Т1680.2 // Бібліотека Геннадієон Американського інституту Афін). Вихідні дані по джерелу так само містяться у Салавіллія – Д'Аледжіо, під номером 12:

E'NGXEİRİ'DİON (носібник) Xrysa'nt'ou Patriarhoy I'erosolymon. ...Aleksandoy Skarla'toy Giga Voyvoda. Makariatoy kai Sofotatoy Kirioy E'frai'm Partia'rhou I'erosoly'mon eu Buha-restio... Kara Mina Martion. 1768

tatoy Kirioy E'frai'm Partia'rhou I'erosoly'mon eu Buha-restio... Kara Mina Martion. 1768. Текст паралельно грецькою, турецькою та одна частина російською мовою.

Мовні риси пам'ятки: Широке вживання дифтонгів, зокрема: /εῦ/: φείτελω / feydelü / faydalı. Лігатури, зокрема /ου/: Πνουματικος / ; /ρ/-/ρι/; /στ/= /st/: Χριστιανλερ / Hristianler; /εν/= /en/: γενιλητε / yenilip te; / in/ün: Μουμουνηερ / müminler. Проте: Μπιτων ομωρλεριντε / bitün ömürlerinde. Вживання діакритиків: /ω̃/: μπω / bu; /ε̃/: βε, /ά/: Αλλαχτα ν / Allahtan, γιάχοτ / yahut. /ι̃/: ετιπ / edip; /η̃/: Αμελλερη / Amelleri. Передача на письмі одного звука двома літерами: Ουτζρετηνη / ücretini ΟΥ(ου) = подовження /u/. У тексті наявні два звуки /i/ та /u/, другий, задньоязиковий, позначено надрядковою позначкою /'/. Передача на письмі відсутніх у грецькій абетці звуків: для /ч/ γκο`γξ γκετζιππ / gōç geçirip. Тоді як відсутній у турецькій мові звукокомплекс ks передано, зокрема, таким чином: εζομολογς ετερλε`ρισα / ekzomologis ederler isa. Розведення глухих та дзвінких африкат: ΙΤΖΗ`Ν / için. Αλαδζακλερ / alacakler. Τωνιατε` / dünyade. Ιερομοναχοσλερ / İeromonahosler. Ταμαχλερηντε`ν / Tamahlerinden. Інший доказ, який підтверджує, що процес повної сингармонізації іще тривав і не був відображений на письмі, – передача на письмі на тій же сторінці одного й того ж слова двома різними способами: ιμανσιοληκλαρηντα`ν / α`ζ ιμανλερηντε`ν imansizliklarından / az imanlerinden.

/Й/ на початку слова відображено за допомогою /i/, напр.: Γαρτιμη` / yardımı, а в середині слова – через γ, напр.: Ε`γερημ / eğerim γιωτσω̃ν / yutsun. Звукосполучення з пари сонорних можуть позначати також і дзвінки зубні, зокрема /д/ для μπ / mt; /б/ для μπ, наприклад: μπω / bu; μπι ρ / bir. /π/ - /b/: Μωπαρεκλε`ρις / Mübareklerimiz. /Д/ так само позначено /vt/= /d/: ντοα` ετι`π / dua edip, νε`κατα`ρ κι / ne kadar ki...

Передача на письмі шиплячих: σ – /s/: Σσεγταν / şeytan; ç: γκετζιππ / geçirip; c: τζανα / cana; αχτζε` (ιστε`μεγελερ) / aqçe istemeyeler. Нормативізований носовий /нг/ на місці літературного /н/, напр.: ολτωκτε`ν соγπα / oldukten so(γ)na.

Передача на письмі турецьких відмінків: орудний: Σοσλερη`γυλεν / sözleriğilen; спрямовувальний: ο`νλαρα / onlara; місцевий: γε`ρ γιωζωντε` / yer yüzünde; висхідний: ιχτικα

τσησλικληρηντε`ν / ihtiyatsızlıklarından; α`ζ
 Ιμανληρηντε`ν / az İmanlerinden; Χασησλι-
 κληρηντε`ν / Hasisliklerinden; генитив:
 Α`λλαχῆν χησημῆ / Allahın hısmı (başierinde
 olsun); знахідний: τζωμλεγη / cümleyi.

Займенники: неозначений: κη`μσελερ /
 kimseler; вказівні: ο`γλε` / öyle; μλωνλα`ρ /
 bunlar; χε`ρ κεσινης / her keziniz. Найбільш
 вживані дієслівні часи: Ζαραριλιγη`ε`τερλε`ρ
 / zararlılığı eterler – аорист на -er; Κεσερλε`ρσε
 / keserlerse; Κογιβερμεσλε`ρρηε / kouivermez-
 lerise (заперечна форма); спонукально-
 бажальний спосіб: ολσωνλε`ρ / olsunler; ми-
 нулий очевидний час: α`φ ολωνματηκ / af
 olunmadık; χατζλατηλα`ρ / hacladılar?; майбут-
 ний категоричний: Βερετζε`κ / verecek; під-
 рядне речення минулого часу: γιατζηγημηζ
 κυτη` / yazdığımız gibi. Віддієслівні імена –
 масдари: βαρμαλαρινη` / varmalarını; Εγλεμε-
 λερινη` / eylemelerini. Дієприкметники: κολαν
 / kalan, τωκεν`μετηκ / tükenmedik (cehenne-
 me); (χερ γερτε`) μλουωναν` / (her yerde) bulu-
 nan. Дієприслівники: Ο`λωνωλ / olunur;
 Ο`λωλ / olur. Синтаксичні особливості, на
 відміну від попереднього тексту, не відрізня-
 ються від літературних, порядок слів прямий,
 інверсії не спостережено. Приєднання під-
 рядного до головного складного речення за
 допомогою бажального способу; ve-почат-
 ковий цикл складносурядних речень (на-
 низування); подвійна форма сурядності
 Керε`κ... κερε`κ... Лексичний склад: вжива-
 ється значна кількість запозичень із грецької

мови, насамперед релігійна термінологія та
 ономастикон, напр.: Πνουματικο`ς / Pnömati-
 kos; Πετε`ρες / Pederes; Ιερομο`ναχοσλερ /
 İeromonahosler; Α`φορισμου`ος ολσωνλε`ρ /
 aforismous olsunler, Λαικοσλε`ρ / Layikosler;
 персько-арабські запозичення: βακωφλε`ρ /
 vakufler. Специфічні для цього тексту та рід-
 коживані в інших займенники α`σλατζα /
 aslaca. πασκατζα / başkaca. Передача релігійної
 термінології: Α`λλαχτα`ν / Allaktan. Ζεκαα`τ /
 Zekaat. Ρα`ππ Α`λλαχτεν / Rabb Allahten. Влас-
 ні назви: Γω`δανην / İüdanın. Κα`ιτν / Kain.
 Δαφαν` / Da(ğ)on (Filistimli Tanrı, ya da Epir
 şehrindeki Zeos'un tapınağı); Α`βειρω`ν / A(χ)
 veron (Epir'de yer altındaki nehir). Топоніми:
 Γ`ζηκτηκῆ / İznikteki (Patereslerin).

Таким чином, обидва тексти відрізняють-
 ся доволі старою орфографією та викорис-
 танням нестандартизованої абетки, в друго-
 му, наявному в рукописному варіанті, тексті
 спостерігається велика кількість лігатур. На-
 решті, ми робимо висновок про ідентичність
 наведеного у Джуреску тексту початковим
 сторінкам рукописної збірки походженням із
 Бухареста та, додаючи лінгвістичні дані ін-
 ших текстів бухарестського походження, що
 є в нашому розпорядженні (зокрема, Memo-
 rial Louis Petit (Houdaverdoğlu. – Bucharest,
 1948), створюємо загальну картину так зва-
 ної «старої бухарестської караманлійської
 мовної редакції», принагідно порівнюючи її
 з караманлідікою Одеси та Приазов'я, про
 що йтиметься в наступних студіях.

¹ Парфеній Метаксупулос (Parthénios Métachoroulos), єпископ (1631–1642), за доби котрого у
 1660 р. Константинопольською патріархією православні осередки провінції Каффа було приєдна-
 но до єпархії Амася.

² Panagia of Soumela, Sümela Manastırı. Назва монастиря «Сумела» – від “Stou Mela” («гора Ме-
 лас»), однойменна назва ікони Божої Матері з відповідного монастиря, яка, втім, є набагато старішою
 від самого монастиря (вважається написаною іще св. євангелістом Лукою і спочатку зберігалась в
 Афінах під назвою “Atheniotissa”, а в Південне Причорномор'я була доставлена засновниками мо-
 настиря св. Варнавою та св. Софронієм між 375–395 рр., під час правління імператора Феодосія I).
 Монастир розташований на надзвичайно крутому схилі (висота 1200 м) над річкою Алтин дере в
 місцевості Мачка коло Трабзона. Сучасного вигляду будівля набула від XIII ст., за доби Алексія III
 Комніна Трапезундського (1349–1390). Після османського завоювання 1461 р. монастирю за наказом
 Мегмеда II Завойовника було надано захист, а також права та привілеї, що поновлювалися наступ-
 ними султанами, тож паломники та монахи продовжували йти до нього, і монастир не втрачав над-
 звичайної популярності до XIX ст. Між 1916–1918 рр. монастир був захоплений та утримувався під
 контролем російської армії, що відбилося в дошкульному коментарі А.Ю. Кримського, який був
 надісланий «боронити його святині від москальської салдатні». Після горезвісного обміну населен-
 ня 1923 р. російська армія полишила монастир по Лозаннській угоді, а святиню – ікону Панагії ви-
 везли до Греції, нині вона перебуває в новому, відбудованому на гроші понтійських переселенців
 однойменному монастирі «Панагія Сумела» неподалік від міста Верія, у 30 км від Салонік. Вхід до
 монастиря здійснюється по вузьких і крутих сходах, що ведуть до внутрішнього двору, а ліворуч
 розташована печерна церква, поруч із монастирською бібліотекою. Ця бібліотека містить значну
 кількість карманлійських джерел, у тому числі й, імовірно, оригінальні списки нашого тексту.

Література

Balta E. **Karamanlidika. Additions 1584–1900. Bibliographie analytique.** Athènes, 1987.

Balta Evangelia. **Karamanlidika Nouvelles Additions et Compléments.** Δελτιο Κεντρου Μικρασιατικων Σπουδων. Χαλκουν Μεταλλιον Ακαδημιας Αθηνων. Τομος ογδοοσ. Αθηνα, 1990–91.

Balta Evangelia. **Karamanlidika XXe siecle Bibliographie Analytique.** Athenes, 1987.

Giurescu, Constantin C. Préface de l'ouvrage **Ταλη'μ μεσιχη'**, Bucarest, 1768. Livres Turcs imprimés à Bucarest (1701 et 1768) // Revista Istorică Română. MCMXLV. Vol. XV, Fasc. III.

E'gxeiri'dion Xrysa'nt'ou Patriarhoy I'erosolymon. ...Aleksandroy Skarla'toy Giga Voyvoda. Makariatoy kai Sofotatoy Kirioy E'frai'm Patria'rhou I'erosoly'mon eu Buharestio... Kara Mina Martion, 1768.

Salaville S., Dalleggio E. **Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs.** I. 1584–1850. Athènes, 1958. XI+325 p.

Друга І. Місцеві редакції мови караманлійських пам'яток // **Вісник КНУ. Східні мови та літератури.** Київ, 2009.

ДОДАТОК 1.

Уривкок бухарестського тексту К.С. Джуреску та його транслітерації до них

'Cümle Ortodoksos Hristianlara ıselam muhabet Parthenios İeromonahos tan' (1768)

'Ol 'Alavli Derunımden olan Muhabetimi, 'Anadol tarafında m(b)oulounaan Hristian Kardaslarımaa sunmayia Çoktan beri istemeğilen, Rouhanietlik üzre Nietume eremetim. 'İllahı şimdi, 'Allah 'Azim 'İsanin Nimetiyilen, Refaetlü, ve şan-ı 'Azimetlü, 'İoannis 'Aleksandsros Skarlatu Gkika Voevoda Çemiyyi 'Efvlah Yerni Houkm eden, Keremli Beyin, 'Azim Saaplığiyilan, icat olounan, hristian Melletin Basmahanesini, (o nou ki frenkistanden 'İoan aali 'Alımetlü Georgios, Konstantinos soun, ziade emek zahmetilen, ve hartç masrafilen buraya getirdi, ki türlü Kitaplar basıp, 'Orthodoksos Hristianlara kıfaetlik versin deyiü) Bendeği buşekil 'İlahiye Hismeti görmeğilen, geri kotum hertürlü Nesneyi, ve Basmahaneye girdim, elimden geldiğikadar, Kardeşlerime Kıfaet verem deyiü. Ve Voukuf olmağilen, ki Sizler çünkü 'Romça Dılınden angnamamağilen İmana Kıfaetlü lazım olan Şeyleri olkadar bilmesiniz, onunıçın, bu Hristianki didaskalia, giane Talim Mesihi zikr olunan Kıtabi, tefsir etmeğilen 'iki Lısandebasmaya koduum. Ki 'Orthodoksos Mounin 'imanınızın en 'Azim Sınur Kanunlarını her Hristian talim olup vukuf olsun deyiü, Helaslıği 'için yiane, 'İman, Umud Muhabet, ve 'Eyüü amelleri, ve Mukaddes Kılısamızın Yedi Surlarını, ve Beyük Eortularını, ve dahi sayırı iktıza 'Olanları. 'İmdi maalımınız olsun, ki asla farik gelmem, Çeşit Kitaplar tefsir edip basmatia komaden, eğerim Ansanden yianede zayıf olup, yıayılmamde varisa, Cümlelizden Mazir dilerim, ziira Yiğılınmak Fakat bir 'Allahtuallemdir. Ve Gine niaz ederim, Benim Bu Derunı Muhabetinden sunulaan Sizlere 'Ruhani Kitabı Miktarında küçüktayisa, Kehfiyeyinde beyük yerine talabilen kabul edesiniz. Ve 'Aranızda hertağım okuyiasınız, ve Çocuklarınıza talim edesiniz ki 'Allahtualleye, ve 'İnsanlara yıarar kimse olsunlar. Dahi bu Kitabın 'Ahırında işaret eylediğim Sumela panagianın, Trabuzanda bulunan, Padışahlık ve Patırlık, Sultan Vallıtulahin 'Azim Monastırının Vasiet Tarlımı, 'Ona vukuf olup. Ve 'Azimetli Euhısını hervakit 'İhtihatilen okuyup, Kendisini Metetçi ve Yıardmcı, burade, ve hak Şeraat Gününde, Hudayı Rabbıtuallemin. Kelami, ve Kendi muhabetli 'Allah 'Oğlunun Sağ tarafına, 'Azim 'Pıçasıyilen Naş edici Bulalim. 'Amin.

Усім православним християнам вітальна бесіда від ієромонаха Парфентія (1768)

Разом з тим, що віддавна я прагнув піднести моїм братам по православ'ю, що мешкають у Анатолії, ту мою бесіду від сполум'янілого мого серця, та не міг справдити наміру через моє священство. І ось нарешті тепер, по милості шановного Господа нашого Ісуса, я відклав усе, що було, побачивши в собі такого роду божественне призначення у друкарні християнської общини,

влаштованій у великій власності родовитого пана, що повеліває усією землею Волощини, високошанованого, пишного та велеславного Іоанна Скарлати Гіки Воєводи (тій, що з Френгістану був привіз істотним коштом та значною турботою великий Георгій Константинович з метою друкувати різноманітні книги, для того щоб не бракувало їх православним християнам), і увійшов до друкарні, і наскільки зміг, (поставив за мету) братам моїм здійснити те, чого бракує. І, знаючи, що ви, оскільки не знаєте грецької мови, не настільки й знаєте речі, потрібні для достатньої віри, тому я прокоментував та поставив у друк двома мовами книгу, названу «Християнська дидакалія, або ж Талім Месіхі». Аби кожен християнин навчився та пізнав усі найбільш величні закони нашої православної віри, для його спасіння, тобто Віра, Надія, добра вість, та добрі діяння, та сім таїнств священної церкви нашої, та усі великі православні свята та інше з того, що потрібне. Хай тепер буде вам відомо, що ніколи я не відмовлюсь коментувати різноманітні книги та давати їх у друк, а якщо ж від слабкої людської природи моєї у виданні моєму є гандж, то прошу у вас усіх за те пробачення, бо ж нерушимим бути властиво лише Великому Господові. І знов-таки, молю вас, якщо ж ця піднесена вам від сердечного слова духовна книга сія і є кількістю малою, то вважайте її за вимогою обставин на місці великої. Та щоб читали її щоразу проміж себе та давали настанови дітям вашим, щоб були путящими як Господові нашому, так і людству. І книгу цю, як я був зазначив укінці, пізнаємо заповідану історію Великого монастиря Всевадної Богоматері Панагії Сумели, що розташований в Трапезунді, і, повсякчасно читаючи допитливо її давню історію, сприймаймо її як повчальну, уславлену помічницю, тут, і в судний день, і від Господа Панотця нашого. І Святе слово, і єдиний в подобі Бог-Отець, і одесную Його Син Його, і Дух Святий. Амінь.